

Familielandbrugets nutid og fremtid inden for dansk landbrug

Familielandbruget har gennem mange årtier været dominerende i dansk landbrug. Der har været tale om en samfundsinstitution, som er blevet fremmet via lovgivning og landbrugspolitik. De senere årtiers stigende industrialisering og stordrift har imidlertid ændret familielandbrugets placering og sat det under pres. I denne artikel ses der nærmere på begrebet familielandbruget og de forhold, der kendetegner det. Den historiske udvikling og dermed også familielandbrugets betydning frem til i dag analyseres. Der foretages en vurdering af den historiske udvikling, den aktuelle status og ikke mindst grundlaget for den fremtidige udvikling.

Analyser af familielandbrugets udvikling og fremtid

Landbrugets strukturudvikling er blevet belyst i en række rapporter og artikler i tidens løb. I den forbindelse er også specifikt familielandbrugets udvikling og fremtidige placering blevet behandlet. Også i en række andre sammenhænge er familieeje og -landbrug blevet analyseret.

Tilbage i 1973 udsendte det amerikanske landbrugsministerium en rapport med titlen "Can Family Farms Compete?"¹ Generelt er svaret ja, og der fremhæves en række fordele ved familielandbruget. Fordelene består blandt andet i, at familielandbruget er mere fleksibelt og mindre sårbart over for ændrede konjunkturer. De faste omkostninger er relativt små, og aflønningen af arbejdskraften er ingen fast omkostning, idet familien står for en væsentlig del af arbejdsindsatsen. Der opstilles en række forudsætninger for, at familielandbruget kan forblive den væsentligste ejerform i amerikansk landbrug:

- Familielandbruget skal have at lov til at tilpasse sig, så det kan bruge moderne teknik og ledelse
- Landbruget skal fortsat have adgang til god forskning, uddannelse og finansiering
- Andelssamarbejdet skal udnyttes rigtigt
- Afsætningsmulighederne skal sikres
- Offentligheden skal stadig være positivt indstillet over for familie-landbruget

Derimod frarådes det i rapporten, at der indføres arealgrænser mod stordrift, forbud mod visse juridiske besiddelsesformer, særlige bestemmelser vedrørende arv med mere. Udgangspunktet er, at familielandbruget skal have lov til at vokse i størrelse, så det kan udnytte den moderne teknik. Teknologi og stordrift vurderes således at være væsentlige fordele for familielandbruget. Rapporten konkluderer endvidere, at aktieselskabslandbrug kan være en fordel for familielandbruget, da denne selskabsform er en måde, hvorpå familielandbruget kan styrke sin konkurrenceevne over for stordriften.

I en nordisk forskningsrapport, NJF fra 1983, analyseres familielandbrugets fremtid. Her konstateres det blandt andet, at *"familiebruget i de vestlige lande har været og er vel fortsat vurderet som en central og ønskværdig samfundsinstitution"*. Der nævnes en række hensyn og karakteristika, som understøtter denne placering, og som legitimerer familiebrugets placering. For det første er der et økonomisk-liberalt synspunkt, hvor mange små enheder vil sikre den frie konkurrence, og markedsmekanismen vil sikre en optimal udnyttelse af jord og arbejdskraft. For det andet er der et sociologisk hensyn, der hentyder til, at frie uafhængige bønder er et særligt stabiliserende element for et demokratisk samfund. For det tredje er der et beskæftigelsesmæssigt hensyn, hvor familieejet er med til at sikre beskæftigelse til et stort antal personer. For det fjerde er der det sociale synspunkt, hvor *"det at være egen herre med fuld bestemmelsesret over egen jord og eget arbejde og det nære samarbejde mellem familiens medlemmer tillægges en særlig betydning for livskvaliteten"*. Endeligt for det femte er der regionale og lokale hensyn, hvor landbruget og især familielandbruget har en særlig rolle.

I en redegørelse fra De danske Landboforeninger fra 1982 spørges, hvorfor man fra politisk og samfundsmæssig side skulle lægge særligt vægt på at bevare et funktionsdygtigt, selvejede familiebrug i landbruget frem for andre ejer- og brugerformer. Ifølge redegørelsen er svaret, at *"det selvejede familiebrug indeholder nogle incitamenter og muliggør nogle beslutningsprocesser, som er i bedst overensstemmelse med landbrugsproduktionens biologiske og omskiftelige natur"*.

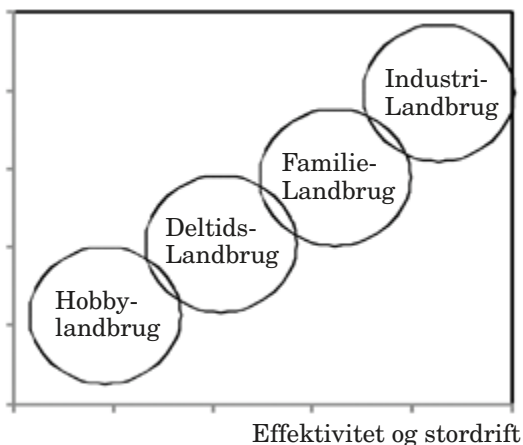
I en organisationspolitisk rapport fra Danske Husmandsforeninger 1993 vurderes familiebrugets fremtidige muligheder som driftsform, og der fremsættes forslag til, hvordan familiebrugets fremtid kan sikres under friere markedsforhold. I analysen konstateres det også, at mange sætter spørgsmålstegn ved familielandbrugets fremtidsmuligheder som følge af den teknologiske, strukturelle og samfundsøkonomiske udvikling. Det konkluderes dog, at mindre og mellemstore brug er bedre til at modstå økonomiske udsving end de store specialiserede brug. Med de større prisudsving og mindre tilskud vurderes familiebrugene derfor at have gode muligheder for at klare sig.

J. Christensen et al., 2007, analyserer landbrugets finansieringsforhold og konsekvenserne af landbrugseje og -drift i selskabsform. Det understreges her, at selveje indebærer klare fordele i form af økonomisk effektivitet, men det konkluderes, at der ikke er fundet økonomiske eller andre ikke-politiske argumenter, der taler imod en mere generel tilladelse til selskabseje af landbrug.

Familielandbrug og landbrugstyper

Familieeje, familielandbrug og familiebrug er begreber, som i vidt omfang bruges i flæng. Der er dog langt fra tale om entydige og veldefinerede begreber, og der er mange forskellige dimensioner i emnet. Familielandbruget omfatter dimensioner som for eksempel besiddelsesformer, ejendomsstørrelse, arbejdsindsats og industrialiseringsgrad. Familielandbruget har også en organisationspolitisk dimension. Dansk Familielandbrug, tidligere De samvirkende danske Husmandsforeninger og Danske Husmandsforeninger, var indtil 2003 en selvstændig organisation, som varetog de mindre landbrugs interesser. Efter 2003 er interessevaretagelsen foregået via Familielandbrugssektionen i enhedsorganisationen Landbrug & Fødevarer. Familielandbruget har også en ideologisk dimension. Familielandbrugerne har ofte en opfattelse af at være i direkte linje med de generationer før dem, der har kæmpet for at få fod under eget bord. Mange har fortsat den indstilling, at man skal svare enhver sit og ikke gældsætte sig for hårdt. Endeligt er mange familiebrugere relativt imødekommende over for miljø og økologi og bryster sig gerne af at være med på at gøre en indsats på natursiden og lignende.²

Bedriftsstørrelse

Dertil kommer, at der er betydelige grænseområder og gråzoner mellem de forskellige typer af landbrug, hvor familielandbruget kun er én ud af flere grupperinger. Forskellige typer af bedrifter er illustreret i figur 1.

Figur 1. Grupperinger af bedriftstyper. Kilde: Egen fremstilling.

Figuren viser, hvorledes de forskellige bedriftstyper kan placeres i forhold til på den ene side effektivitet og stordrift og på den anden side bedriftsstørrelse. Familielandbrug er her placeret mellem deltidslandbrug og industrilandbrug. Industrilandbrug omfatter i denne sammenhæng erhvervslandbrug, som anvender metoder, ledelsesformer og principper på samme måde som andre erhverv. Grupperingerne i figur 1 illustrerer en sammenhæng og en rangordning, som dog ikke er entydig i alle tilfælde. Da der indgår både sociale, økonomiske, strukturelle og politiske forhold i de forskellige grupperinger, er det i sagens natur ikke muligt at rumme alle elementer i én figur. Figuren viser også, at der er en større eller mindre overlapning mellem de forskellige grupper. Der vil for eksempel være en klar overlapning mellem deltidslandbrug og familielandbrug. Trods denne nødvendige forenkling viser figuren en realistisk placering af familielandbruget i forhold til hobby- og deltidslandbrug på den ene side og industrilandbrug på den anden side.

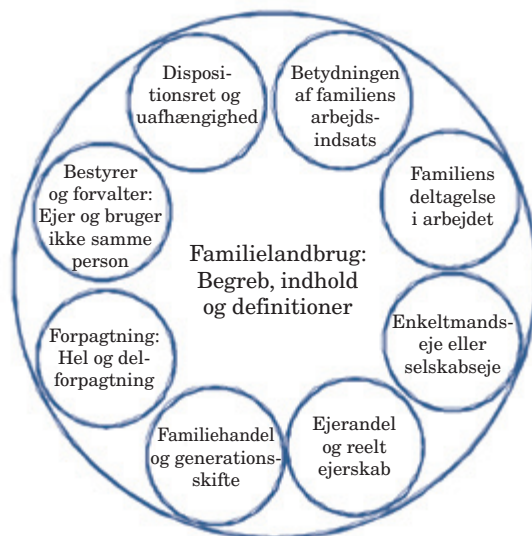
Familielandbruget er flere steder søgt defineret eller afgrænset. A. H. Nielsen, 1983, konstaterer imidlertid, at der ikke findes en entydig etableret definition på begrebet familielandbrug. Begrebet har ikke fundet direkte anvendelse i nogen lovgivning. I Danske Husmandsforeninger, 1993, konstateres det, at familielandbruget ofte er defineret som bedrifter med arbejde til en til halvanden fuldtidsbeskæftigede. Derudover anvendes betegnelsen familielandbrug om bedrifter med op til 120 dyreenheder.

I USA spiller familielandbruget en væsentlig rolle - især i debatten præget af landbrugets kraftige industrialisering og stigende styring fra store multinationale virksomheders side. I USDA 1973 - fra United States Department of Agriculture - defineres familielandbruget som et landbrug, hvor landmanden og hans familie gør hovedparten af arbejdet og træffer hovedparten af beslutningerne. USDA 2005 definerer familielandbrug som landbrug, der er organiseret som en enkeltmandsvirksomhed, et interessentskab eller et familieselskab. Der ses dermed bort fra landbrug, som er drevet af ikke-familier og selskaber, og der ses også bort fra landbrug drevet af en bestyrer. Familielandbrug skal direkte drives og styres af landmanden og dennes familie. Derudover skelnes der mellem små og store familielandbrug. I USDA 2010 defineres et familielandbrug som et landbrug, hvor den daglige leder - og personer relateret til den daglige leder - er majoritetsejer i bedriften.

Elementer i familielandbrugsbegrebet

Familielandbrugsbegrebet er som nævnt komplekst og ikke særligt entydigt. Derfor er der flere forhold, som skal analyseres og eventuelt være opfyldte, for at der kan være tale om familielandbrug i klassisk forstand.

Figur 2 illustrerer nogle af de vigtigste forhold, som er med til at beskrive, definere og afgrænse familielandbruget.

Figur 2. Familielandbrug: Definition og afgrænsning. Kilde: Egen fremstilling

For det første kan man tage hensyn til familiens arbejdsindsats i forhold til den samlede arbejdsindsats. Hvis der for eksempel er ansat fem til seks medhjælpere på en landbrugsbedrift, er der ikke tale om et familielandbrug i traditionel forstand. Man kan derfor forudsætte, at i et familielandbrug står familien for hovedparten af den arbejdsindsats, som ydes på bedriften. I sammenhæng med arbejdsindsatsen kan man for det andet også tage højde for, i hvilket omfang hele familien deltager i arbejdet på bedriften. Hvis ægtefællen har lønnet fuld-tidsarbejde uden for bedriften, er der ikke tale om, at familien som sådan står for det daglige arbejde på landbrugsbedriften. For det tredje kan man skelne mellem på den ene side enkeltmandsfirmaer og på den anden side selskaber og selskabseje som A/S, ApS, I/S, andelsforeninger med flere - og eksplicit forudsætte, at familielandbrug foregår via enkeltmandsfirma. For det fjerde kan man også vurdere, i hvor høj grad der er tale om et reelt ejerskab i familielandbruget - eller om landmandsfamiliens ejerandel er marginal. Jo højere gældsprocent og ekstern finansiering, jo mindre er landmandens dispositionsret - alt andet lige. For det femte defineres et familielandbrug undertiden som et landbrug,

der ejes og drives af en familie, og som videreføres i familien fra generation til generation. Familiehandel er dermed et centralt punkt. For det sjette spiller også forpagtning en rolle. Ved forpagtning er ejer og bruger typisk ikke samme person eller juridiske enhed. Både hel- og delforpagtning kan ændre ved og reducere det traditionelle familielandbrug. For det syvende ligger der også implicit i familielandbrugsbegrebet, at ejer og bruger er samme person, og at personen har bopæl på landbrugsejendommen. Landbrugsdrift via en bestyrer eller forvalter - som tidligere var udbredt, og som har væsentlig betydning flere steder i udlandet - harmonerer dermed ikke med den generelle opfattelse af familielandbrug. For det ottende kan det være afgørende, i hvor høj grad landmanden har bevaret en dispositionsret og uafhængighed i forhold til andre led i værdikæden. Hvis der er en stærk forsynings- og forarbejdningsindustri med en høj grad af vertikal integration og uden nogen form for andelsorganisering fra landmændenes side, kan landmændene komme i et afhængighedsforhold, hvor den daglige drift i vid udstrækning styres af industrien via kontrakthandel og -produktion.

Disse otte forhold, som mere eller mindre skal være opfyldt for, at der kan være tale om familielandbrug i klassisk forstand, analyseres nærmere i det følgende. Det skal undersøges, i hvilket omfang udviklingen i de enkelte tilfælde fremmer eller begrænser familielandbrugets betydning.

Familielandbruget og strukturudviklingen

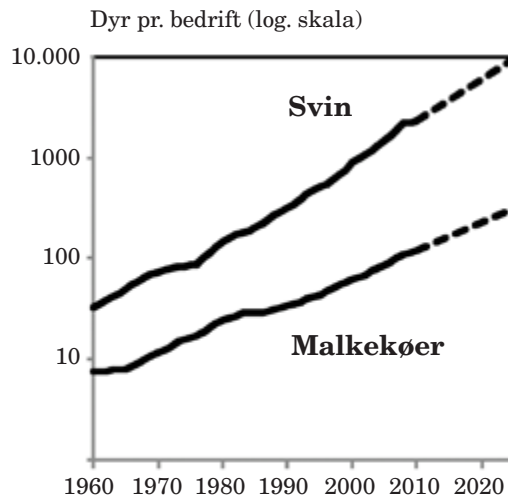
Strukturudviklingen spiller en vigtig rolle for familielandbrugets udvikling - både historisk og fremtidigt. Baggrunden er den, at strukturudviklingen klart går i retning af større, mere koncentrerede og mere industrialiserede landbrug, og det vil vedvarende påvirke grundlaget for familielandbruget. Strukturudviklingen er således den parameter, som i størst omfang kan sætte familielandbruget under pres fremover. På den baggrund vises i det følgende de centrale strukturforandringer, som dansk landbrug har gennemgået og forventes at gennemgå i de kommende år.

Strukturudvikling er ikke kun et spørgsmål om landbrugsbedriftenes størrelse, idet også en række andre forhold er indeholdt i strukturbegrebet. Strukturudvikling omfatter således følgende forhold:

- Antallet af landbrugsbedrifter
- Landbrugsbedriftenes gennemsnitlige størrelse
- Landbrugsbedriftenes størrelsesfordeling
- Specialisering
- Geografisk fordeling
- Koncentration

- Ejerformer
- Vertikal integration
- Anvendelse af indsatsfaktorer
- Globalisering.

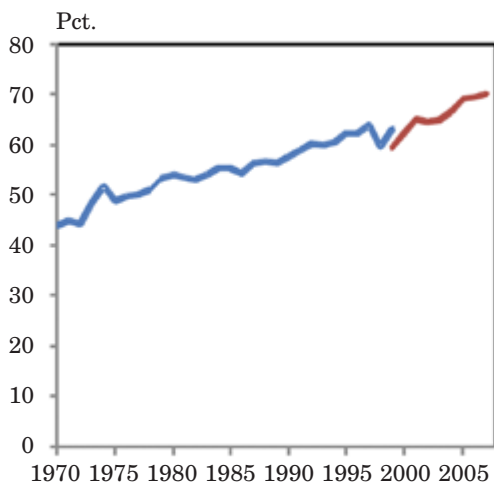
Strukturudviklingen skabes af en lang række forskellige faktorer og drivkræfter, som i en kompleks sammenhæng både hæmmer og fremmer strukturudviklingen. Mens der rent teoretisk nemt kan opstilles en række årsager og drivkræfter bag strukturudviklingen, er det langt sværere at dokumentere nogen empirisk årsagssammenhæng. Teknologi og økonomiske stordriftsfordele er to meget væsentlige forklaringer, og her er der tale om vedvarende og strukturelle påvirkninger, som konstant øger bedriftsstørrelserne i landbruget. Strukturudviklingen følger derfor på mange områder en lineær udvikling, som på kortere eller længere sigt tilsyneladende er uafhængig af økonomiske, politiske og lovgivningsmæssige påvirkninger. Dette gør det også muligt at foretage realistiske fremskrivninger af den fremtidige udvikling. Som eksempel viser figur 3 de gennemsnitlige bedriftsstørrelser for henholdsvis malkeko- og svinebesætninger for perioden 1960-2009 samt fremskrevet til 2025.

Figur 3. Gennemsnitligt antal svin og malkekøer pr. bedrift, 1960-2009 og til 2025. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, flere årgange a. Bemærk: Y-aksen er logaritmisk. Fremskrevet ud fra en lineær logaritmisk funktion

De to grafer er vist i et diagram med en logaritmisk Y-akse, hvorved der fremkommer en næsten ret linje. Fremskrivningen frem til 2025 er sket ved en logaritmisk regression. Figuren viser, at der i de seneste 50 år ikke er tegn på, at strukturudviklingen i væsentlig grad ændrer kurs. Bedriftsstørrelserne vokser eksponentielt fra år til år, og tidligere perioder med økonomisk krise, ændringer i landbrugslovgivningen, indtræden i EF, kvoteordninger eller andet synes ikke at have sat væsentlige spor i strukturudviklingen.

Koncentrationer, som er en vigtig dimension i strukturudviklingen, kan illustreres ved at beregne, hvor stor en del af det samlede produktionsapparat, som for eksempel de fem % eller 20 % største landbrugsbedrifter besidder. Såfremt disse største bedrifter får en stigende andel, er det tegn på stigende koncentration. Når man ser på koncentrationen i hele det danske landbrug - uanset driftsform, størrelse, ejerform med mere - er der en klar tendens i retning af, at de største landbrug får en stigende andel af den samlede omsætning. De 20 % største landbrug står således for cirka 70 % af erhvervet samlede omsætning, og andelen har været konstant stigende gennem de seneste årtier, jævnfør figur 4.

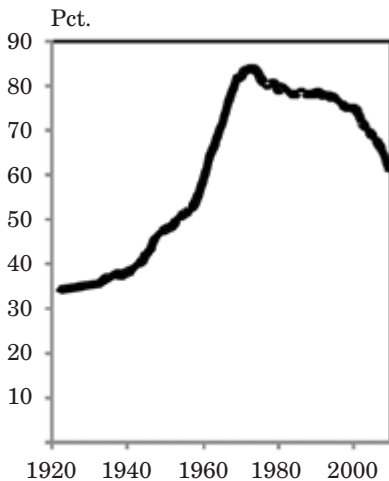
Figur 4. De 20 % største landbrugs andel af den samlede omsætning i dansk landbrug, 1970-2007. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik, 2010 a+b.

Anm: Databrud i 1999

De 50 % største landbrug står i dag for 90 % af den samlede omsætning - mod godt 75 % i 1970. Også her er der en entydig udvikling i retning af en stigende koncentration.

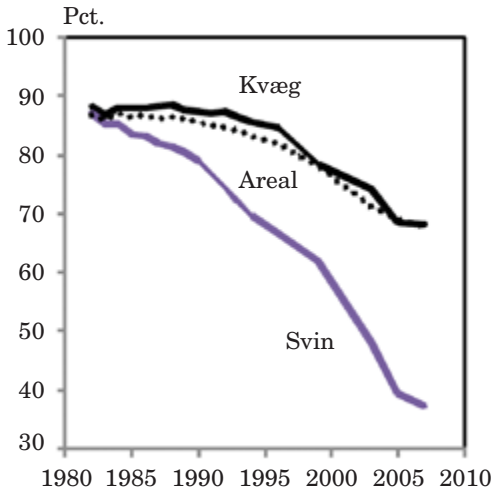
Arbejdstid - familiens indsats

Familiens arbejdsindsats på landbrugsbedriften - i forhold til det samlede arbejdskraftforbrug på bedriften - er som nævnt en vigtig målestok for, hvorvidt der er tale om et traditionelt familieejet landbrug. Betydningen af familiens arbejdsindsats har varieret markant gennem det seneste halve århundrede, jævnfør figur 5.

Figur 5. Omfang af familiens arbejdskraft i landbruget i procent af landbrugets samlede arbejdskraft. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011 og flere årgange a.

Figuren viser blandt andet, at betydningen af familiens arbejdsindsats steg betydeligt i første halvdel af 1900-tallet. Denne udvikling skyldtes flere forhold, hvor mekaniseringen i landbruget var en væsentlig forklaring. Indførelse af traktorer, mejetærskere, malkemaskiner med mere erstattede en betydelig arbejdskraft, og da det især berørte den fremmede medhjælp, fik familiens egen arbejdskraft en relativt større betydning. Oprettelse af statshusmandsbrug var også medvirkende til at fremme familiebruget og betydningen af familiens egen arbejdskraft i landbruget. Endeligt steg behovet for arbejdskraft i andre sektorer i denne periode, og det var med til at trække fremmed arbejdskraft ud af landbrugserhvervet. Efter slutningen af 1960'erne er udviklingen vendt. Det skyldes flere forhold. For det første fik flere af de medhjælpende ægtefæller arbejde uden for bedriften, og det både begrænsede familiens arbejdsindsats og øgede behovet for fremmed medhjælp. For det andet har strukturudviklingen og de stadig større og mere specialiserede landbrug medført en større efterspørgsel efter medhjælp. Især i svineproduktionen er familiens arbejdsindsats faldet relativt, jævnfør figur 6.

Figur 6. Familielandbrugets betydning i dansk landbrug målt på grundlag af familiens arbejdskraftindsats i procent af landbrugets samlede arbejdskraft. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011 og flere årgange a. Bemærk: Familielandbrug defineres her som en bedrift, hvor arbejdskraften udgøres af familien plus maksimalt én fremmed medhjælp.

Figuren viser, hvorledes bestanden af kvæg og svin samt det samlede landbrugsareal er fordelt på familielandbrug. Som eksempel findes i dag kun cirka 35 % af svinene på familielandbrug, mens andelen var knap 90 i starten af 1980'erne. Der er således sket en meget markant udvikling gennem de seneste 10-20 år, hvor familiebruget har fået en væsentligt mindre betydning, når man analyserer ud fra familiens relative arbejdsindsats.

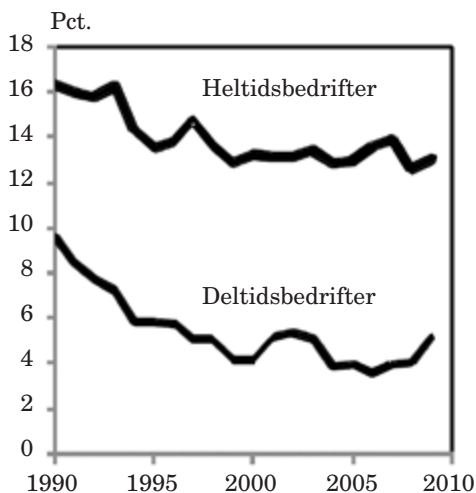
Arbejdstid - udearbejdende ægtefælle

Det kan også være relevant at vurdere, i hvilket omfang hele familien deltager i arbejdet på bedriften. Såfremt ægtefællen arbejder fuldtids uden for bedriften, er der ikke tale om, at familien som sådan står for det daglige arbejde på landbrugsbedriften. Udviklingen gennem de seneste årtier er gået i retning af, at brugerens, altså "landmandens", arbejdsindsats udgør en stadig større andel af familiens samlede arbejdsindsats i landbruget, jævnfør figur 7.

Som det ses af figuren, udgør ægtefællens og børnenes arbejdsindsats nu kun 13 % af familiens samlede arbejdsindsats på heltidsbedrifterne. Landbrugsbedriften er således i mindre grad blevet en fælles familiemæssig opgave - i hvert faldt på det praktiske og arbejdsmæssige niveau.

Selskabseje

Selskabseje eksisterer allerede i dag som en væsentlig ejerform i dansk landbrug. Selskabseje adskiller sig fra selvejet på en række områder, især når det

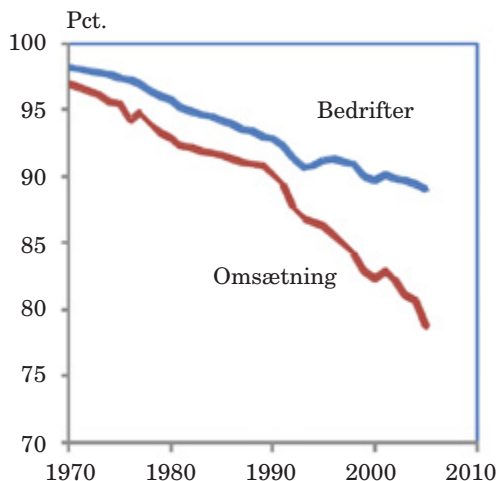

Figur 7. Ægtefælles og børns arbejdsindsats i dansk landbrug, 1990-2009 i procent af hele familiens indsats. Kilde: Danmarks Statistik, 2011. Bemærk: Opgjort i timer pr. år

gælder kapitalforhold og hæftelse. Der anvendes flere forskellige selskabstyper i dansk landbrug, og i praksis er der tale om følgende former:

- *I/S*: Et interessentskab er en virksomhed, hvor alle deltagerne hæfter personligt, solidarisk og uden begrænsning for virksomhedens forpligtelser.
- *A/S*: I et aktieselskab hæfter ingen af ejerne, altså aktionærerne, med mere end deres kapitalindskud. Der er krav om, at aktiekapitalen skal være på mindst en halv million kr., og der er også særlige betingelser om offentlighedens adgang til at orientere sig om selskabets forhold, om aktionærernes retsstilling, krav til ledelsen i selskabet med videre. En fordel ved aktieselskabsformen er, at man kan tiltrække ekstern kapital fra et bredt udsnit af investorer.
- *ApS*: Et anpartsselskab minder om et aktieselskab, men kravene til selskabets organisation, grad af offentlighed, egenkapital med mere er mindre.
- *K/S*: Et kommanditselskab har to typer deltagere: dels én eller flere komplementarer og dels en eller flere kommanditister. Komplementaren hæfter personligt og uden begrænsning for kommanditselskabets forpligtelser, mens kommanditistens hæftelse er begrænset til dennes kapitalindskud i kommanditselskabet.
- *A.m.b.a.*: I et "andelsselskab med begrænset ansvar" har ejerne - andelshaverne – kun et begrænset ansvar, og de er typisk leverandører til eller aftagere fra selskabet. Andelshaverne har ofte leveringsret og -pligt, og det er blandt andet med til at begrænset kapitalbehovet i selskabet.

Udviklingen i dansk landbrug går markant i retning af, at selskabsejet stiger, mens det traditionelle enkeltmandseje falder i betydning. I starten af 1970'erne var 98 % af landbrugsejendommene ejet som enkeltmandsfirmaer, og 97 % af omsætningen i landbruget kom fra disse landbrug. Andelen er efterfølgende faldet til hhv. 90 % og 78 %, jævnfør figur 8.

Figur 8. Enkeltmandsejets omfang i dansk landbrug 1970-2008.

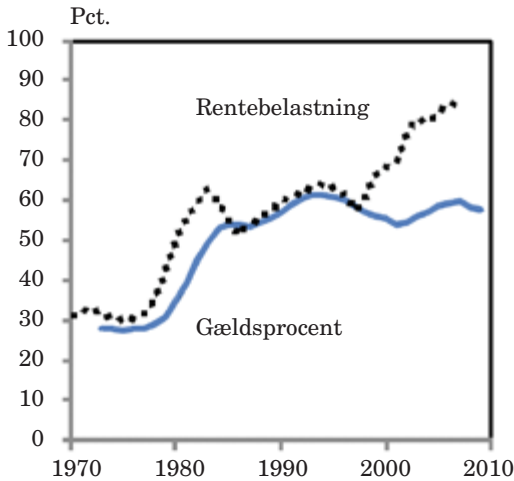
Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik, flere årgange b, og Danmarks Statistik, 2010 a.

Figuren illustrerer, at landbrug i selskabseje er relativt store, og derfor betyder disse landbrug relativt meget for landbrugets samlede omsætning. Det er også værd at bemærke, at med den nuværende udvikling vil selskabseje om et par årtier være den dominerende ejerform i dansk landbrug.

Reelt ejerskab?

Begreber som familieeje, selveje og enkeltmandseje kan forekomme upræcise i takt med stigende gældsprocenter i landbruget. Man kan stille spørgsmålstejn ved, i hvor høj grad der er tale om et reelt ejerskab - eller om landmandsfamiliens ejerandel er marginal. Jo højere gældsprocent og ekstern finansiering, jo mindre er landmandens dispositionsret - alt andet lige. Banker og andre kreditinstitutioner vil ofte stille meget specifikke krav til både den lang- og kortsigtede udvikling på landbrugene, når gældsbyrden er høj. Udviklingen i de senere årtier har klart vist, at landbrugets gælds- og rentebelastning er vokset, og at afhængigheden af fremmedkapital er blevet større, jævnfør figur 9.

Figuren viser, at rentebelastningen har haft en klart stigende tendens i perioden. Udsvingene fra år til år har været betydelige, og det afspejler landbrugets

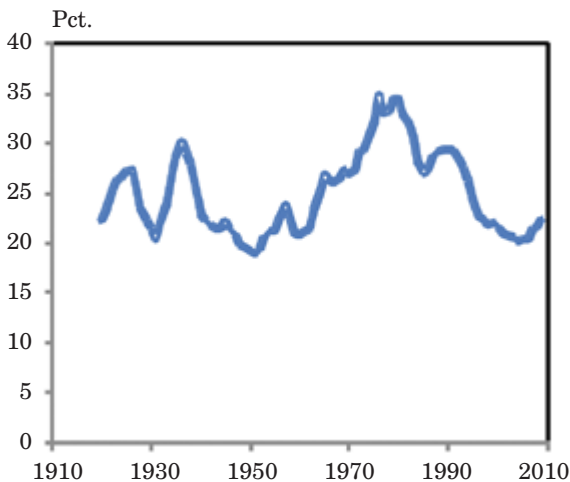
Figur 9. Gældsprocent og rentebelastning i dansk landbrug. Kilde: Danmarks Statistik, 2011, og De danske Landboforeninger, flere årgange. Bemærk: Gældsprocent: Gæld i procent af aktiver. Rentebelastning: Nettorenteutgifter i procent af driftsoverskud. 5-års glidende gennemsnit.

ustabile konjunkturer og indtjening fra år til år. Gældsprocenten har været stagnerende eller endog faldende siden starten af 1990'erne. Dette skyldes dog i høj grad ejendomsprisstigningerne, som med stor sandsynlighed er midlertidige. Priserne på landbrugsejendomme er faldet markant det seneste år, og ved en fortsat udvikling vil landbrugets gældsprocent stige markant. Når der korrigeres for overvurderede ejendomsprisstigninger, har der derfor været en stigende tendens i gældsprocenten over hele den viste periode. Det bør også noteres, at den danske rente- og gældsbelastning ligger langt over EU-gennemsnittet og er blandt de allerhøjeste i EU. I perioden 2005-07 lå gældsprocenten i dansk landbrug på 54 %, mens EU-gennemsnittet var 15 %. Danmark havde den højeste gældsprocent i EU, mens Frakrig lå næsthøjest med 37 %, jævnfør FADN 2010. Den relativt høje gældsbelastning i dansk landbrug skal imidlertid også ses i lyset af, at de danske landbrug er blandt de allerstørste i EU. Jo større landbrugene er, desto mere fremmedkapital er nødvendig for at finansiere investeringerne.

En høj gælds- og rentebelastning er ikke i sig selv noget problem - heller ikke for familielandbruget som sådan. Den relativt høje gæld i landbruget er især et resultat af, at landmændene har foretaget betydelige investeringer, og i det omfang disse investeringer er rentable, bidrager de positivt til landbrugets indtjening. En høj gælds- og rentebelastning er imidlertid et problem for landbrugserhvervet, hvis årsagen er urentable investeringer, som medfører dels tab, dels større økonomisk sårbarhed.

Generationsskifte - familieoverdragelse

I nogle tilfælde er familielandbrug og familieoverdragelse af landbruget i et generationsskifte knyttet sammen. Familielandbruget kendetegnes dermed ved, at landbrugsejendommen ejes og drives af en familie, og at den videreføres af samme familie fra generation til generation. Familiehandler i dansk landbrug er ganske udbredt, idet cirka 25 % af alle salg af landbrugsejendomme finder sted som familiesalg - typisk hvor børn overtager ejendommen efter deres forældre. Andelen har været relativt konstant over en lang periode, jævnfør figur 10.

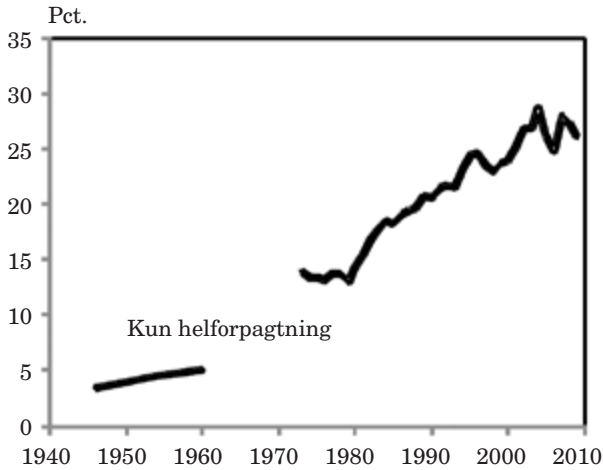
Figur 10. Familiehandler i procent af alle ejendomssalg i dansk landbrug. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011 samt flere årgange a+b+c+d. Bemærk: 5 års løbende gennemsnit. I datagrundlaget er der enkelte forskelle i afgrænsningen.

Figuren viser, at udviklingen med hensyn til familiehandler i dansk landbrug har været relativt konstant, omend den har været faldende siden midten af 1970'erne. Set over en næsten 100-årig periode er der ikke tegn på nogen væsentligt stigende eller faldende tendens.

Forpagtning

Forpagtning kan også i vid udstrækning være i konflikt med de traditionelle opfattelser af familielandbrug. Ved forpagtning er ejer og bruger typisk ikke den samme person eller juridiske enhed. Både hel- og delforpagtning kan dermed ændre ved og reducere familielandbruget. Som det ses af figur 11, har forpagtning fået en langt større betydning gennem de seneste årtier.

Figuren viser, at betydningen af forpagtet landbrugsjord i Danmark er steget betydeligt siden starten af 1970'erne. En stor og stigende andel af den danske landbrugsjord drives og ejes dermed ikke af de samme personer, og det er ikke i

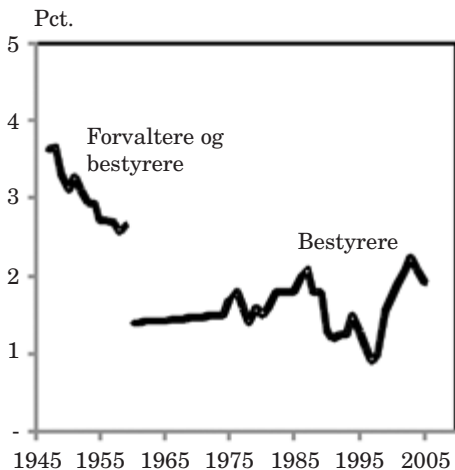
Figur 11. Omfang af forpagtet jord i dansk landbrug. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik, 2011 og flere årgange a. Bemærk: målt i procent af henholdsvis heltidsbedrifternes og alle landbrugs samlede landbrugsareal.

fuld harmoni med principperne bag familielandbruget. I det omfang, der er tale om delforpagtning, er uoverensstemmelsen dog mindre. Dertil kommer, at delforpagtning kan være en fordel for landbrug, som ikke har en stor egenkapital til vækst via opkøb. Et familielandbrug kan således ofte nemmere udvikle sig og vokse ved at forpagte jord hos en naboejendom, som er ophørt med erhvervet.

Bestyrere og forvaltere

Landbrugsdrift via en bestyrer, forvalter eller operatør - som tidligere var udbredt, og som har væsentlig betydning flere steder i udlandet - harmonerer

heller ikke med den generelle opfattelse af familielandbruget. I disse tilfælde adskiller man ejerskab, bolig og daglig drift i landbrugsproduktionen. Set i det lange perspektiv spiller landbrugsdrift via bestyrer og lignende ikke den store rolle i dansk landbrug - og der er ingen markant forandring eller udvikling i dens betydning, jævnfør figur 12.

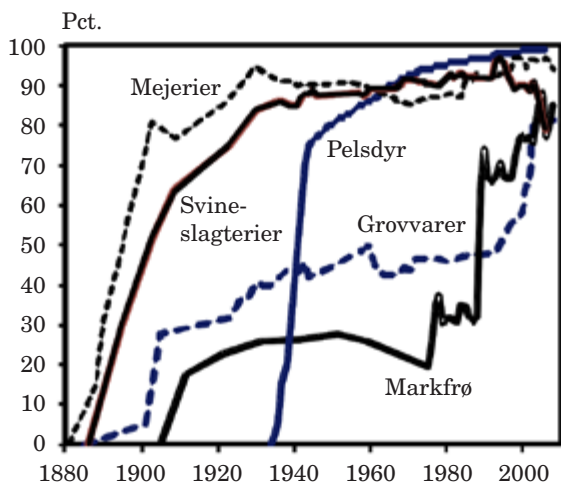
Figur 12. Omfang af bestyrere og forvaltere i dansk landbrug i procent af samtlige bedrifter. Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011, 2010 og flere årgange a.

Som det ses af figuren, er under to % af landbrugsbedrifterne i dag drevet af bestyrere, og dermed spiller det ikke nogen vigtig rolle for familielandbrugets placering.

Vertikal integration

Graden af vertikal integration - det vil sige koordineringen af alle leddene i værdikæden fra landmand til forbruger - kan indikere, i hvor høj grad landmanden har bevaret en dispositionsret og uafhængighed i forhold til andre led i værdikæden. Netop selvstændigheden og muligheden for at disponere den daglige landbrugsbedrift er et kendetegn ved familielandbruget. Den vertikale integration er normalt en styrke for landmændene, da den sikrer en hurtigere og mere effektiv formidling af markedssignaler med mere tilbage til landbruget. Samtidig sikres landmændene ofte en høj grad af leveringssikkerhed, da afsætningen af landbrugsråvarerne er garanteret via kontrakter eller leveringsret. For agro- og fødevarerindustrien er den vertikale integration vigtig, da den kan være med til at sikre en stabil råvareforsyning. Et slagteri eller et mejeri kan for eksempel ikke fungere uden daglige leverancer af landbrugsprodukter. Selv ikke den stigende globalisering med adgang til mange nye råvaremarkeder kan eliminere afhængigheden af den lokale landbrugsproduktion. Der er således i vid udstrækning et gensidigt afhængighedsforhold mellem fødevarerindustri og landbrug - en afhængighed, som mange andre erhverv ikke har.

Den vertikale integration kan imidlertid være belastende for landmændene, hvis den er bagudrettet og domineret af en stærk forsynings- og forarbejd-

Figur 13. Markedsandele for andelsvirksomheder i Danmark.

Kilder: Danmarks Statistik, flere årgange; Danske Andels-selskaber, Andelsbladet, flere årgange a+b; DLG, 1973; Danske Mejeriers Fællesorganisation, 1982; diverse årsregnskaber, branche- og virksomhedsindberetninger samt egne beregninger.

ningsindustri uden nogen form for andelsorganisering fra landmændenes side. Derved kan landmændene komme i et afhængighedsforhold, hvor den daglige drift i vid udstrækning styres af industrien via kontrakthandel og -produktion. Selv om andelsselskaber også anvender kontraktproduktion og kontraktandel over for landmændene i deres vertikale integration, vil denne form være mindre bindende og i større eller mindre grad frivillig, da det jo er medlemmerne og dermed landmændene, der ejer og i sidste ende bestemmer i andelsselskaberne. I Danmark er andelsorganiseringen meget udbredt, og i flere vigtige landbrugssektorer er andelsejet dominerende. I flere tilfælde er andelsselskabernes markedsandele endog stigende, jævnfør figur 13.

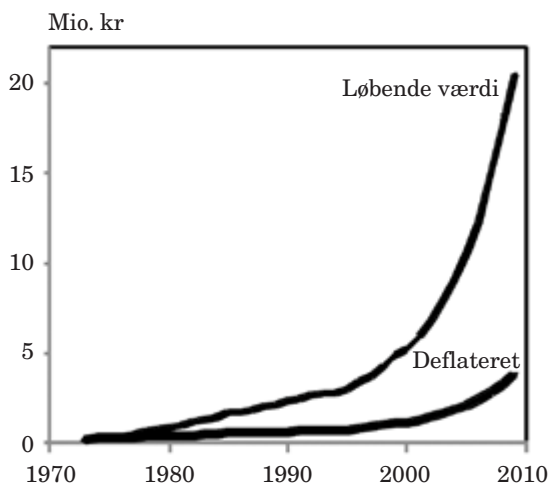
Andelsselskabernes store og til dels også stigende markedsandele betyder, at familielandbruget - hvad angår indflydelse på de efterfølgende led i værdikæden - ikke har været truet. Der har undertiden været rejst tvivl om, hvorvidt andelsselskaberne specifikt varetager familielandbrugets interesser. Der er flere eksempler på, at andelsselskaber har ydet kvantumrabatter til andelshavere. Der er andre tilfælde, hvor der er opkrævet stoppenge og lignende, således at andelshavere med små leverancer bliver pålagt ekstra omkostninger. Selv om der i langt de fleste tilfælde blot er tale om, at andelsselskabet pålægger medlemmerne de meromkostninger, som små volumener naturligt vil medføre, skaber sådanne tiltag stor debat. En fjernelse af disse meromkostninger ville dog medføre en ensidig favorisering af små landbrug - i forhold til en ren markedsbaseret løsning - hvilket også ville medføre modstand fra andre andelshavere.

Omvendt har andelsselskaberne fastholdt princippet om én mand, én stemme, og det betyder, at familielandbrugets medlemmer i andelsselskaberne har en relativt stor indflydelse - set i forhold til deres betydning for andelsselskabet og set i hold til den betydning, de alternativt ville have haft i et aktieselskab. Familielandbrugere har derfor en relativt stor indflydelse på andelsselskabernes forretningspolitik, hvorfor de på den måde har en både formel og reel mulighed for at fastholde deres dispositionsret og uafhængighed.

I blandt andet USA er der stort fokus på den nærmest ”umyndiggørelse”, som flere landmænd giver udtryk for i takt med, at store agro- og fødevarerindustri-virksomheder mere og mere kontrollerer landmændenes produktion. Dette er især kendetegnet i fjerkræsektoren, jævnfør H. O. Hansen, 2010. Landmændenes køb af råvarer og hjælpemidler, planlægning af produktionen, produktions-systemer, leveringstidspunkter, kontrol med mere bestemmes i stigende grad af agro- og fødevarerindustri-virksomhederne. Denne meget gennemførte både bagud- og fremadrettede vertikale integration er i høj grad med til at fjerne landmændenes selvstændighedsfølelse, hvilket også er et vigtigt element i hele opfattelsen af familielandbruget.

Familielandbrugets fremtid - Strukturudvikling og finansiering

En vurdering af familielandbrugets fremtid vil naturligt nok tage udgangspunkt i strukturudviklingen. Årsagen er den, at strukturudviklingen i form af stadig større landbrugsejendomme gør det - alt andet lige - sværere og sværere at fastholde familielandbruget som en dominerende ejerform, især når det gælder de helt store landbrug. Fra 2000 til 2009 steg værdierne af aktiverne på heltidsbrugene i gennemsnit fra 10 til 43 mio. kr., og det understreger det meget store kapital- og finansieringsbehov, der er på disse ejendomme. Gennem de sidste 10-15 år er heltidsbedriftenes gæld næsten steget eksponentielt, jævnfør figur 14.

Figur 14. Gennemsnitlig gæld pr. heltidsbedrift 1990-2009. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik, 2011.

Figuren viser, at fra 1973 til 2009 steg den gennemsnitlige gæld blandt heltidsbedrifter fra 230.000 kr. til 20,4 mio. kr. I reale værdier - fratrukket inflation - er gælden steget med en faktor 16 i samme periode. En stor eller stigende gæld er ikke i sig selv noget problem. Såfremt gælden er udtryk for, at både landmand, rådgiver, bank og kreditinstitut er enige om, at gælden finansierer en rentabel investering, er en høj gæld nærmere et godt tegn - tegn på gode vækst- og indtjeningsmuligheder i erhvervet. Det forudsætter i sagens natur, at landmand, rådgiver, bank og kreditinstitut får ret i deres forventninger, og at forudsætningerne holder. Objektivt set er det dog netop disse fire parter, som bør have størst kompetence til - og ansvar for - at kunne vurdere disse sager. Det er dog usandsynligt, at de seneste års gældsstigning vil fortsætte i samme takt på langt sigt. Finanskrisen har lagt en dæmper på pengeinstitutternes finan-

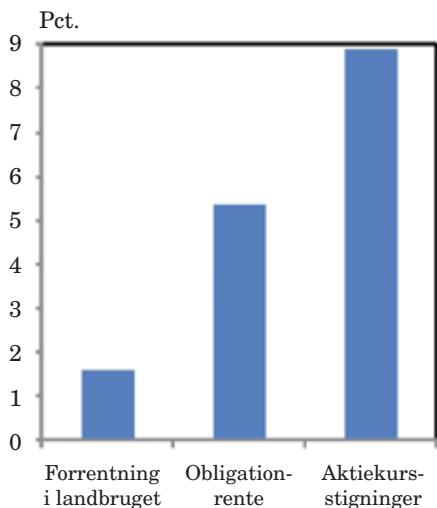
sieringsmuligheder, og den store udlånslyst frem til 2008 må antages at være langt større, end hvad et marked i ligevægt kan bære.

Gennem mange årtier har der været advaret mod, at med de stadig større landbrug - målt i areal, omsætning, husdyrbestand, investeringer eller andet - vil det snart blive for kapitalkrævende for selvejet. Strukturudviklingen betyder, at familielandbruget på kortere eller længere sigt ikke kan finansiere de stadig større landbrugsbedrifter. Her kan man jo påstå, at landbrug aldrig bliver dyrere, end hvad en landmand, som køber, og en anden landmand, som sælger, kan blive enige om. I det omfang, at selvejerformen har en lovmæssig beskyttelse eller stærk præferencestilling, vil priserne på landbrugsejendomme derfor - ideelt set - afspejle, hvad bedrifterne kan forrente og finansieres til i et selveje. Derfor bliver landbrugene i princippet aldrig for dyre til at være familielandbrug, så længe selvejerformen har en beskyttelse, og så længe landbrugsejendomme alene købes ud fra driftsøkonomiske hensyn.

Liberaliseringen af landbrugsloven

Landbrugsloven - og herunder bestemmelserne vedrørende retten til at købe landbrugsejendomme - blev liberaliseret i 2010. Det betyder blandt andet, at man nu kan inddrage kapital fra eksterne investorer til at finansiere landbrugsejendomme. Det var også tidligere muligt at rejse egenkapital gennem selskabsdannelse, da man kunne etablere de såkaldte produktionsselskaber i landbruget. Finansiering og køb af landbrugsjord i selskabsregi var derimod som hovedregel ikke muligt, og det begrænsede tidligere interessen for selskabsdannelse i landbruget. Med den nye landbrugslov kan aktie- og anpartsselskaber nu eje landbrugsjord, når der er en fysisk person, "landmanden", som har bestemte indflydelse i selskabet, og som opfylder de personlige betingelser for at kunne købe. Både fysiske og juridiske personer vil således kunne købe aktier eller anparter i et selskab, der ejer landbrugsjord. Selv om der er knyttet betingelser og begrænsninger til eksterne investorers adgang, er der tale om et formelt opgør med den hidtidige beskyttelse af selv- og familieejet i dansk landbrug.

Når man på den måde giver adgang til flere og nye efterspørgere efter landbrugsejendomme, vil det have en positiv effekt på priserne på disse. Dette vil også på kortere eller længere sigt lægge et pres på familielandbruget. Liberaliseringen af landbrugsloven vil derfor - direkte og indirekte - yderligere begrænse familielandbrugets udbredelse i dansk landbrug. Spørgsmålet er imidlertid, i hvilket omfang ekstern kapital vil få betydning i dansk landbrug. Det er således endnu uklart, hvorvidt ekstern kapital er en attraktiv mulighed for landmanden og for den eksterne investor. Der er langt mellem på den ene side landbrugssektorens normale kapitalafkast og på den anden side professionelle investorers langsigtede afkast på deres investeringer, jævnfør figur 15.

Figur 15. Kapitalafkast i landbruget og markedsafkast ved aktie- og obligationsinvesteringer i Danmark. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2011. Bemærk: Gennemsnit af perioden 1994-2010. Forrentning i landbruget: Forrentningsprocent af aktiver i selveje. Obligationrente: Alle stats- og realkreditobligationer. Aktiekurser: OMXC20-aktieindekset, tidl. KFX.

Set fra landmandens synspunkt vil det være nødvendigt at kunne honorere de eksterne investorer med et afkast, som ligger over, hvad landmænd typisk vil betale, når der er tale om realkreditfinansiering. Ekstern kapital vil typisk optræde som risikovillig egenkapital, som helt naturligt vil kræve en langsigtet forrentning, som svarer til afkastet ved tilsvarende investeringer i andre sektorer. En ekstern investor vil derfor som udgangspunkt forvente et gennemsnitligt årligt afkast på i underkanten af 10 %, hvilket modsvarer de gennemsnitlige årlige kursstigninger på aktier, jævnfør figur 15 ovenfor. Desuden vil en ekstern investor ikke kunne opnå bestemmende indflydelse, og denne begrænsning vil ofte kræve en ekstra merrente. Endvidere har professionelle investorer sjældent nogen stor indsigt i landbrugssektorens økonomiske og konkurrencemæssige udvikling. Denne usikkerhed vil holde en stor del af investorerne tilbage, og det kan også medføre en merrente. Endeligt vil en aktie- eller anpartsinvestering være relativt illikvid, da der er et begrænset marked. Dette forhold vil også typisk kræve en ekstra merrente.

Der er dog også forhold, som kan gøre investeringer i landbrugsjord og bygninger attraktive. Jord er som bekendt et begrænset gode, og når udbuddet er begrænset, og efterspørgslen er stabil, vil der på langt sigt være en stabil prisudvikling. Dermed vil landbrugsjord normalt altid beholde en vis værdi, og dermed er investeringer i jord relativt sikre. På langt sigt vil jordpriserne følge inflationsudviklingen. Konjunkturgevinster og -tab vil opveje hinanden, men hvis investorer er i stand til at købe jord, når priserne er i bund, vil der være mulighed for betydelige gevinster. Endeligt kan investeringer i landbrugsjord

være med til at sprede risikoen i en portefølje, hvilket også kan gøre sådanne investeringer attraktive.

Alt i alt er det dog tvivlsomt, om det i hvert fald på kort sigt vil være attraktivt for eksterne investorer at placere store midler i landbrugsjord og -bygninger, jævnfør for eksempel også S. Rasmussen, 2009. Som det blev sagt meget præcist i januar 2010 ved høringen om ændringerne af landbrugsloven:

”Så længe der er landmænd, der er så glade for at være selvstændige og herre i eget hus, at de er villige til at betale ejendoms- og jordpriser, der er så høje, at deres egen aflønning og forrentningen af deres egen kapital er langt under markedslønningerne og markedsrenten, så er det svært at se, hvad langsigtede investorer vil få ud af at investere i landbruget, selv om de får mulighed for det.”³

Rammer for den fremtidige udvikling

De økonomiske, juridiske og landbrugspolitiske rammer forandres løbende, og dermed ændres også de relative konkurrenceforhold mellem de forskellige ejerformer i landbruget. Ved Danmarks indtræden i EF i 1973 kunne dansk landbrug udnytte en fælles landbrugspolitik, som via markedsordninger støttede de producerede mængder. Dermed blev stordrift begunstiget. Derimod medførte reformerne og omlægningerne i landbrugspolitikken fra starten af 1990'erne, at den produktionsafhængige støtte gradvist blev erstattet af direkte betalinger. Derudover indførtes degressive ordninger, som favoriserede de mindre landbrugs-ejendomme. De senere år har været kendetegnet ved modsatrettede tiltag: På den ene side har der været en tendens i retning af deregulering og liberalisering, hvor markedsvilkår, fjernelse af særordninger og beskyttelse har været til relativ fordel for de større landbrug. På den anden side har der været præferencer for at styrke landdistrikterne og beskæftigelsen i yderområderne, det multifunktionelle landbrug og lokalt baserede landbrug, hvilket har styrket de mindre landbrug.

Dette har været med til at skabe en forstærket polarisering, hvor de mellemstore landbrug - herunder familielandbrugene - er havnet i et tomrum: For store til kun at være ubetydelige bibeskæftigelser og ikke-kommercielle landbrug, men for små til rigtigt at udnytte alle stordriftsfordele. Polarisationen vil sandsynligvis fortsætte, idet hensyn til på den ene side international konkurrenceevne og på den anden side landdistriktsudvikling og multifunktionalitet skal varetages. Når det gælder de landbrug, som står for hovedparten af landbrugsproduktionen, må det forventes, at landbrugspolitikken vil basere sig på liberalisering og international konkurrenceevne. Landbrug bliver i stigende grad udelukkende betragtet og behandlet som et erhverv. Hvor man tidligere indførte

særordninger og tog særlige økonomiske og politiske hensyn til landmændene på grund af "landbrugets særlige forhold", er holdningen nu ændret. Landbruget bliver ligestillet med andre erhverv, og det skyldes blandt andet den industrialisering og liberalisering, som landbruget har gennemgået.

Endeligt er det også meget sandsynligt, at landbruget fremover bliver udsat for meget mere svingende og ustabile forhold. I takt med liberaliseringen og den mere markedsorienterede landbrugspolitik vil prisudsving på verdensmarkedet slå mere direkte igennem på landmændenes priser. Disse mere ustabile markeds- og indtjeningsforhold er især uheldige i et erhverv med en meget høj gældsprocent, hvorved den økonomiske sårbarhed bliver stor. Instabiliteten kan påvirke familieejet anderledes end andre ejerformer. På den ene side er familiebrug ofte mere fleksible end store specialiserede industrilandbrug. Af-lønningen af familiens egen arbejdskraft er variabel, og lønarbejde uden for bedriften kan være en stødpude for familiebruget i ustabile perioder - hvilket taler for, at familielandbrug er i stand til at håndtere instabilitet. På den anden side er kapital fra eksterne investorer typisk mere tålmodig end familiebrugets lånekapital. Eksterne investorer vil ofte tilføre kapital som en langsigtet investering, og dermed er kortvarige udsving i indtjening ikke så afgørende. Alt i alt har stigende instabilitet både relative fordele og ulemper for familielandbruget.

Konklusion: Familielandbrugets fremtid?

Familieejere eller familielandbrug er et komplekst begreb, som ikke er særligt entydigt defineret, og som derfor heller ikke har nogen ensartet eller klar udvikling. Dertil kommer, at mange forskellige forhold påvirker familielandbrugets fremtid - i mange forskellige retninger. Strukturudviklingen vil givetvis fortsætte den hidtidige udvikling i retning af større, mere specialiserede og kapitalkrævende bedrifter med behov for fremmed medhjælp. Denne udvikling vil sætte det traditionelle familielandbrug under pres. Dertil kommer også, at landbrugets mangeårige placering som en institution og som kulturbærer er under forandring. Der vil stadig for mange være vigtige værdier knyttet til det at være landmand, men den erhvervsmæssige dimension får større betydning på bekostning af den sociologiske.

Selv om familielandbruget i en vis udstrækning kan opfattes som et modstykke til industrilandbruget, vil det næppe ændre den generelle opfattelse af, at landbruget udvikler sig til primært at være et erhverv på bekostning af de historiske og institutionelle bånd. De traditionelle familielandbrugsværdier vil derfor også komme under stigende pres. Der er også tegn på en stigende koncentration og polarisering i dansk landbrug. De store landbrug bliver endnu større, mellemsgruppen kommer under pres, mens de helt små hobby- og deltidslanbrug fortsætter og er mere eller mindre upåvirkede af udviklingen.

Disse helt små landbrug - hvoraf nogle har karakter af familielandbrug - vil derfor få relativt stigende betydning i antal, mens deres relative betydning for produktion og beskæftigelse vil falde.

Endeligt er det også meget sandsynligt, at landmændene via deres andelsorganisering og tætte samarbejde formår at bevare deres indflydelse i de fremad- og bagudrettede led i værdikæden. Selv om der sandsynligvis vil ske tilpasninger i andelsselskabssystemerne, og selv om aktieselskaber kan blive mere udbredte under andelsselskabernes konstruktioner, vil det næppe svække landmændenes rolle og placering i værdikæden. Landmændene opgiver sandsynligvis ikke deres betydelige kontrol over deres forsynings- og forædlingsvirksomheder. Dermed fastholder de deres dispositionsret og uafhængighed i forhold til andre led i værdikæden - hvilket også er et kendetegn ved familielandbruget.

Konklusionen er dermed, at nogle af kendetegnene ved familielandbruget fortsat vil være under hårdt pres i de kommende år som følge af især strukturudviklingen og industrialiseringen, og det vil svække familielandbrugets placering. Andre kendetegn ved familielandbruget vil imidlertid overleve udviklingen - i nogle tilfælde dog med mindre betydning - fordi disse kendetegn i sig selv er en konkurrenceparameter, eller fordi familielandbruget harmonerer med de behov og værdier, der findes i væsentlige dele af befolkningen.

Noter

- 1 USDA 1973.
- 2 Alsing, 2011.
- 3 Kærgård, 2010 s.45.

Litteratur

- Bjørn, Claus (red.) 1982. *Dansk Mejeribrug 1882-2000*. Danske Mejeriers Fællesorganisation.
- Carlsen, S. B. og Bent Hansen (red.) 1973. *Andels-grovvarehandelen gennem 75 år*. Dansk Landbrugs Grovvarehandel.
- Hansen, Henning Otte 2010a. Den globale fjerkræindustri - koncentration og globalisering, *Tidsskrift for Landøkonomi*, No. 4/2010, 196. årgang, pp. 379-394.
- Hansen, Henning Otte 2010b. Ejerformer i dansk landbrug. Kan selvejeet overleve?, *Tidsskrift for Landøkonomi*, No. 1/2010, 196. årgang, pp. 81-87.
- Nielsen, Anton Hjortshøj 1983. Familielandbruget i Danmark, *NJF-Utredning / Rapport nr. 22 / Familielandbrugets fremtid*. Nordiske Jordbrugsforskernes Forening, pp. 19-44.
- NJF-Utredning / Rapport nr. 22 / Familielandbrugets fremtid*. Nordiske Jordbrugsforskernes Forening.
- USDA 1973. Can Family Farms Compete?, *News for Farmer Cooperatives*, May 1973, pp. 2-5.

Trykte kilder

- Danmarks Statistik, flere årgange a. *Landbrugsstatistik*
- Danmarks Statistik, flere årgange b. *Statistiske Efterretninger*, "Momsstatistik"
- Danmarks Statistik, flere årgange c. *Statistiske Efterretninger*, "Bygge- og anlægsvirksomhed"
- Danmarks Statistik, flere årgange d. *Statistiske Meddelelser*, "Ejendomssalg"
- Danmarks Statistik, flere årgange e. *Statistisk Årbog*
- Danske Andelsselskaber, flere årgange a. *Andelsbladet*
- Danske Andelsselskaber, flere årgange b, *Danske Andelsselskaber*
- Danske Husmandsforeninger 1993: *Familiebruget i udvikling. Rapport fra Danske Husmandsforeningers udvalg vedrørende familiebrugets økonomi og finansiering*.
- De danske Landboforeninger 1982: *Det selvejede familielandbrugs problemer i Danmark*, Notat til Landsformandsmødet 1982.
- De danske Landboforeninger, flere årgange. *Landøkonomisk Oversigt*.

Utrykte kilder

- Alsing, Heidi 2011: Personlig meddelelse, februar 2011. Sekretær for Familielandbruget i Landbrug & Fødevarer
- Christensen, Johannes et al. 2007: *Landbrugets fremtidige besiddelsesformer og finansiering - specielt med sigte på de store husdyrbedrifter*. Fødevarøkonomisk Institut, offentliggjort på <http://www.foi.life.ku.dk/Nyheder/Arkiv/~media/Foi/docs/Publikationer/Rapporter/Eksterne%20rapporter/Rapport%20besiddelsesformer%20ny.ashx>
- Danmarks Statistik 2011: *Statistikbanken*, offentliggjort på <http://www.statistikbanken.dk>
- Danmarks Statistik 2010a: Specialkørsel af firmastatistikken
- Danmarks Statistik 2010b: *Ikke-opdateret tidsserie 1973-1999, Landbrug*, offentliggjort på <http://www.dst.dk/Statistik/dokumentation/KT3Rb/Afsluttede-statistikker-og-publikationer/Serier/Ikke-opdateret-tidsserie-1979-1999.aspx>
- FADN 2010: *FADN Public Database*, offentliggjort på: <http://ec.europa.eu/agriculture/rica/database/database.cfm>
- Kærgård, Niels 2010: Nye ejerformer i landbruget. Indlæg ved *Høring om ændringer i landbrugsloven*, 10. februar 2010, Christiansborg, offentliggjort på <http://www.tekno.dk/uploadfiles/HoeringsrapportaendringeriLandbrugsloven-Teknologiraadet.pdf>
- Rasmussen, Svend 2009. *Konsekvenser af ændring/ophævelse af landbrugsloven*, Fødevarøkonomisk Institut, 2009, offentliggjort på http://www.foi.life.ku.dk/Publikationer/FOI_serier/~media/Foi/docs/Publikationer/Udredninger/2009/Udredning%20om%20landbrugsloven.ashx
- USDA 2010. America's diverse Family Farms, 2010 edition, *Economic Information Bulletin*, Number 67, offentliggjort på: <http://www.ers.usda.gov/Publications/EIB67/EIB67.pdf>
- USDA 2006. Structure and finances of US Farms:2005 Family Report. Robert A. Hoppe and David E. Banker. *Economic Information Bulletin*, Number 12, offentliggjort på <http://www.ers.usda.gov/publications/EIB12/EIB12.pdf>
- USDA 2005. *Briefing rooms; Farm structure; Glossary*, offentliggjort på <http://www.ers.usda.gov/Briefing/FarmStructure/glossary.htm>

Summary

This article analyses the implications of the term *familielandbrug*, meaning family farm or family farming. Family ownership, family farming and family farm are terms that, to a very large extent, are used at random. They are neither precise nor well-defined terms, and there are many different dimensions to the topic, for example, the type of ownership, property size, labour efficiency and the degree of industrialization. To evaluate all aspects and characteristics of *familielandbrug*, the following points should be included:

- The family's work in relation to the total work effort
- The family's participation in the work on the farm
- Company formation versus sole proprietorship
- The degree of genuine ownership
- Succession within the family
- Leasehold tenure
- Owner and user are the same person – manager or superintendent
- The farmer's rights of disposal and autonomy

By analyzing the historical development of these conditions, it can be observed that there are no clear trends relative to the importance of these factors. The family's work effort in proportion to the total work effort on farms is an important measure when it comes to defining the family farm. In this respect, family work effort has varied markedly over the past century. In the first half of the 20th century, the importance of family work effort increased, but from the end of the 1960s, this process reversed. Significantly, over the past 20 years, this process has advanced swiftly. Also, aspects like company formation and leasehold tenure have put pressure on the family farm. In contrast, the farmers' power of disposal and autonomy – which may also be seen as family farm characteristics – are not under pressure so far as it is measured by the farmers ownership of enterprises in the value chain.

Structural change plays an important role for the family farming today – both historically and in the future. The reason is that structural change is clearly directed to larger, more concentrated and more industrialized farms, and it will continue to affect the basis of family farming. With the constant increase in the size of farms it is – all things being equal – becoming harder and harder to maintain and finance family farms as the dominant type of ownership. Although agricultural law was liberalized in 2010, whereby companies' opportunities to make investments in agricultural enterprises were significantly improved, it is doubtful whether it would be, at least in the short term, financially attractive for outside investors to place large sums in farm land and buildings.

The framework behind economic, legal and agricultural policy is changing continuously, and therefore affects the relative competition between the various forms of ownership in agriculture. Recent developments in this area have helped create an enhanced polarization, in which medium-sized farms – including family farms – have ended up in a vacuum. Polarization is likely to continue, taking into account that on the one hand international competitiveness and on the other rural development and multi functionality must be fulfilled.

The conclusion is that family ownership and family farming are very complex concepts, which are not clearly defined, and which therefore do not have any consistent or clear development. In addition, many different factors affect the future of family farms – pushing in many different directions. However, it is likely that the characteristics of family farms will continue to be under heavy pressure in the coming years, especially because of structural change and industrialization, and this will weaken the position of family farms. Other features of the family farm will survive the trends – in some cases though with minor significance – because these features are themselves a comparative advantage, or because family farming is in harmony with the needs and values that exist in significant parts of the population.

Forfatter

Henning Otte Hansen, født 1959. Uddannet cand. agro. og ph.d. ved det nuværende KU-LIFE samt cand. merc. og HD (u) ved CBS. Ansat som seniorrådgiver på Fødevareøkonomisk Institut ved Københavns Universitet, KU-LIFE, og især beskæftiget med udviklingen i agro- og fødevareindustrien, men også med specifikke emner som globalisering, strukturudvikling, internationale og nationale fødevaremarkeder samt landbrugets fremtid. Har skrevet otte bøger, herunder “Andelsselskaber i udvikling (2011), “Vækst i Fødevareindustrien” (2005) og ”Landbrug i et moderne samfund” (2001).